

Anna Sulimowicz-Keruth

Uniwersytet Warszawski, Warszawa, Poland

anna.sulimowicz@uw.edu.pl

 0000-0003-4560-8936

Dwie książki karaïmskie wydane w Warszawie pod koniec XIX i na początku XX w.

Two Karaite books published in Warsaw in the late 19th and early 20th centuries

Abstrakt: Warszawa nie stanowiła znaczącego ośrodka życia religijnego i kulturalnego Karaïmów – od połowy XIX w. osiedlali się oni sporadycznie w tym mieście, przede wszystkim jako kupcy handlujący tytoniem i papierosami. Mimo to ukazały się tu dwie karaïmskie książki. W 1889 r. znany działacz społeczny i oświatowy z Eupatorii Ilia I. Kazas (1832–1912) wydał w oficynie Aleksandra Ginsa *Torat ha-adam*, dokonany przez siebie przekład na język hebrajski wyboru z dzieła francuskiego filozofa, Paula Janeta pt. *Éléments de morale*, zaś w 1904 r. spod prasy drukarni należącej do hebrajskojęzycznej żydowskiej gazety „Ha-Cefira” wyszedł *Davar davur*, zbiór ludowych podań, przysłów i utworów okolicznościowych zebranych przez karaïmskiego duchownego, Samuela syna Szemarii Pigita (1849–1911) z Jekaterynosławia. Te dwa druki reprezentują dwie różne wizje rozwoju intelektualnego społeczności karaïmskiej.

Słowa kluczowe: Karaïmi w Warszawie – druki karaïmskie – szkolnictwo karaïmskie – I.I. Kazas – S. Pigit – oficyna Aleksandra Ginsa – drukarnia „Ha-Cefiry”

Keywords: Karaites in Warsaw – Karaite printing – Karaite education – I.I. Kazas – S. Pigit, Alexander Gins press – “Ha-Tsefirah” press

„Choć posiadają oni drukowane książki i własne prasy drukarskie, Karaimi nawet w późniejszych wiekach, prawie do czasów współczesnych korzystali z rękopiśmiennych woluminów, zwłaszcza modlitewników i zbiorów poezji synagogałnej” – zauważał w 1917 r. Samuel Poznański, przypisując to konserwatyzmowi tej społeczności konfesyjno-etnicznej¹ i ich obawom przed nowoczesnością². Na żywotność książki rękopiśmiennej wśród Karaimów wskazywał również Józef Sulimowicz, turkolog, bibliofil i kolekcjoner karaimików, upatrując przyczyn tego zjawiska w ograniczonej liście tytułów, trudnej dostępności i wysokiej cenie druków, które przy powszechnej umiejętności czytania i pisania nie zaspokajały potrzeb karaimskiej społeczności.³

Najstarszym drukiem karaimskim jest czterotomowy modlitewnik *Seder ha-tefilot le-minhag kehal ha-ḳara'im*⁴, wydany w 1528/1529 r. w Wenecji przez Corneliusa Adelkinda w drukarni Daniela Bomberga, pierwszego nieżydowskiego drukarza pism hebrajskich⁵. Inicjatorem jego wydania był kupiec z Konstantynopola, Josef ben Mosze Rabizi⁶. Modlitewnik ten pozostawał w użyciu, jak zaświadcniają egzemplarze w kolekcji J. Sulimowicza, jeszcze w XIX w. w Haliczu. Drugi w kolejności druk, *Aderet Eliyahu*, kodeks przepisów religijnych XV-wiecznego uczonego Eliahu ben Moszego Basziaczego, ukazał się w Konstantynopolu w roku 1530/1531 w drukarni Gerszoma ben

1 Karaimi są wyznawcami religii opartej na Starym Testamencie, a jednocześnie stanowią wywodzącą się z Krymu grupę etniczną posługującą się językiem należącym do kipczackiej gałęzi języków tureckich. Ich wyjątkowo nieliczna społeczność (mniej niż 500 osób) zamieszkuje na terenach Litwy i Polski od końca XIV w. W odniesieniu do zamieszkujących we wschodniej Europie wyznawców religii identyfikujących się jednocześnie jako grupa etniczna stosuje się pisownię dużą literą, natomiast w odniesieniu do innych wyznawców karaizmu (np. z Egiptu) – małą.

2 S. Poznański, *Karäische Drucke und Druckereien*, „Zeitschrift für Hebräische Bibliographie” (dalej jako ZfBH), 1918, B. 21, H. 1–3, s. 32–33.

3 J. Sulimowicz, *Mistar i halicko-karaimskie surały*, „Roczniki Biblioteczne” 1969, R. 12, z. 1–4, s. 41.

4 Taki tytuł podają Poznański oraz Walfish i Kizilov, zob. S. Poznański, *Karäische Drucke...*, s. 33; B.D. Walfish, M. Kizilov, *Bibliographia Karaitica. An annotated bibliography of Karaites and Karaism*, Leiden 2011, s. 452. Jankowski natomiast w nieco innym brzmieniu: *Seder ha-tefilot le-minhag kehal kara'im*, zob. H. Jankowski, *Literatura krymskokaraimska*, „Przegląd Orientalistyczny” 2011, z. 1–2, s. 52, odsyłając jednak w przypisie do formy podanej przez Poznańskiego.

W artykule zastosowano transliterację języka hebrajskiego według Biblioteki Kongresu, <https://centrum.nukat.edu.pl/pl/warsztat/transliteracja>.

5 Pochodzący z Antwerpii, a działający w Wenecji Bomberg był też pierwszym drukarzem Talmudu Babilońskiego i Jerozolimskiego oraz Biblii rabinicznej. Zob. M. Bendowska, J. Doktor, *Świat ukryty w księgach. Stare druki hebrajskie ze zbiorów Żydowskiego Instytutu Historycznego*, Warszawa 2011, s. 21.

6 Taką formę przydomka podaje Poznański (*Karäische Drucke...*, s. 33) obok Rachizi za Fürstem (zob. J. Fürst, *Geschichte der Karäerthums*, Leipzig 1869, s. 23). Mann natomiast odczytuje go jako Revitzi (zob. J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*. Vol. II. *Karaitica*. New York 1972, s. 297, przypis 8).

Moszego Soncino ze słynnej rodziny żydowskich drukarzy. W XVI w. w stolicy imperium osmańskiego światło dzienne ujrzały jeszcze dwa inne druki karaïmskie w niezidentyfikowanych żydowskich drukarniach, a w następnym stuleciu tylko jeden, wydany w Amsterdamie w drukarni Manassesa ben Izraela⁷.

Karaïmska drukarnia, o której wspomina Poznański, rozpoczęła działalność w roku 1733. Wtedy to w Konstantynopolu bracia Afeda i Szabbetaj Jeraka, działający na zlecenie przywódcy duchowego Karaïmów krymskich, Izaaka Czelebiego, wydali początkowe partie modlitewnika *Seder ha-Tefilot le-minhag kehal ha-kara'im*⁸, a następnie przenieśli się na Krym, gdzie w Kale opodał Bachczyseraju we współpracy z Menachemem Czadikiem Jeruszalmim i Elijahu Jeruszalmim uruchomili pierwszą na Półwyspie Krymskim drukarnię⁹. Spod jej prasy wyszły trzy woluminy: zbiór tekstów *haftarot* oraz modlitw i błogosławieństw *Mekabets nidhei Yiśrael* (1734), kompletne wydanie wspomnianego wyżej modlitewnika (1737) oraz zbiór błogosławieństw (1741). Po wydaniu ostatniej pozycji drukarnia zakończyła działalność¹⁰.

Karaïmską działalność drukarską wznowiono dopiero na początku wieku XIX, również w Kale¹¹, gdzie w latach 1804–1806 wydano cztery tytuły, w tym poprawioną wersję modlitewnika z 1737 r. Było to wspólne przedsięwzięcie gmin karaïmskich w Kale, Gözlewe (Eupatorii) i Kaffie (Teodozji), a prasa drukarska, jak podano we wstępie do nowego wydania modlitewnika, została sprowadzona z Polski¹². I to przedsięwzięcie, podobnie jak poprzednie, zostało z nieznanых powodów zarzucone.

Kolejna inicjatywa wydawnicza miała miejsce blisko 30 lat później, w 1833 r. w Gözlewe¹³. Drukarnia ta działała najdłużej i mogła się poszczycić

7 B.D. Walfish, *Karaite Press and Printing*, [w:] *Karaite Judaism. A Guide to its History and Literary Sources*, red. M. Polliack, Leiden 2003, s. 934.

8 S. Poznański *Karäische Drucke...*, dz. cyt., s. 38; B.D. Walfish, dz. cyt., s. 925–926.

9 Szapszał podaje, że drukarnia służyła nie tylko Karaïmom – w 1734 r. miał być w niej wydany na zlecenie Żyda Mojżesza Kokoza obszerny modlitewnik dla Krymczaków, zob. S. Szapszał, *Słów kilka o książętach karaïmskich Czelebi i ich działalności oświatowej. Na 200-lecie ukazania się na Krymie pierwszej książki drukowanej*, „Myśl Karaïmska” 1936, T. 11, nr 11 (1935–1936), s. 11.

10 B.D. Walfish, *Karaite Press...*, dz. cyt., s. 926.

11 Drukarnię tę Szapszał, podobnie jak i następną, założoną w Eupatorii, traktuje jako nieprzerwaną kontynuację działalności pierwszej (S. Szapszał, *Słów kilka...*, dz. cyt., s. 10), jednak dzielące je długie odstępy czasu wskazują, że były to odrębne inicjatywy. Potwierdza to umieszczona na stronie tytułowej modlitewnika wydanego w Kale w 1804/1805 r. informacja, że wydrukowano go „w nowej drukarni Synów Prawa [=Karaïmów]”.

12 B.D. Walfish, *Karaite Press...*, dz. cyt., s. 926.

13 Według S. Poznańskiego asumpt do wznowienia karaïmskiej działalności typograficznej mogła dać nieudana próba opublikowania drukiem w Wiedniu najważniejszych karaïmskich dzieł teologicznych. W 1830 r. znany drukarz i wydawca publikacji w alfabecie hebrajskim, Anton Schmied wydał *Dod Mordekhaj* Mordechaja ben Nisana z Kukizowa wraz z trzema innymi dziełami karaïm-

największym dorobkiem – spod jej prasy wyszło blisko 30 książek, broszur i druków ulotnych, w tym tak ważne pozycje jak przekład Tanachu na język karański (wschodniokarański) z 1841 r. czy wspomniany już zbiór praw E. Basziacziego *Aderet Eliyahu* (1834), a także kolejne wydanie modlitewnika (1836). Drukarnia ta zakończyła działalność około roku 1867¹⁴.

Późniejsze karańskie wydawnictwa drukowane były już w niekarańskich, głównie żydowskich drukarniach¹⁵. W latach 1868–1914 ukazało się w druku czcionkami hebrajskimi ponad 80 pozycji. Do oficyn, spod prasy których wyszedł więcej niż jeden karański druk, należały:

- Mojżesza Belinsona w Odessie – dziesięć tytułów w latach 1866–1883;
- Aby Michajłowicza Dychna i P. Dychna w Odessie – osiem tytułów w latach 1895–1912;
- Samuela Józefa Fina i Abrahama Cwi Rozenkranca w Wilnie – pięć tytułów w latach 1871–1872;
- A. Szulce w Odessie – trzy tytuły w latach 1883–1890;
- Towarzystwa Druku Rosji Południowej (Hęvra ha-Russit ha-dromit), Odessa – trzy tytuły w latach 1908–1910;
- Typo-litografia W.R. Fiodorowej w Carycynie – trzy tytuły w latach 1896–1901;
- Behrmana i Rabinowicza/Behrmana i współników, St. Petersburg – trzy tytuły w latach 1894–1897;
- I. Cijonsona w Wilnie – trzy tytuły, jeden w 1868 i dwa w 1907 r.;
- Jehudy Leiba Metza w Wilnie – dwa tytuły, w 1890 i 1891–1893 (czterotomowy modlitewnik wydany sumptem wileńskiego kupca tytoniowego Szyszmana).

---

skich uczonych. Za pośrednictwem hebraisty i wydawcy Samuela Löba Goldenberga do Schmieda trafiły też manuskrypty sześciu innych fundamentalnych dzieł, użyczone przez Abrahama Leonowicza, duchowego przywódcę gminy w Haliczu (jedynej gminy karańskiej na ziemiach monarchii austro-węgierskiej), jednak do wydania ich drukiem nie doszło, najprawdopodobniej ze względów finansowych. Zob. S. Poznański, *Karäische Drucke und Druckereien*, ZfHB 21, 4–6, 1918, s. 67.

14 B.D. Walfish, *Karaite Press...*, dz. cyt., s. 928.

15 Należy wspomnieć, że od połowy lat 80. XIX w. działała w Eupatorii rosyjsko-karańska drukarnia M.L. Murowanskiego, założona przez żydowskiego kupca pochodzącego z Wilna. Spod jej prasy wychodziły akcydensy dla Taurydzkiego Karańskiego Zarządu Duchownego, broszury, kalendarze, a także książki (dwie prace Kazasa oraz modlitewnik). Po śmierci Murowanskiego w 1913 r. prowadziła ją jego żona, następnie została odkupiona przez S.A. Babajewą i подарowana Zarządowi Duchownemu jako drukarnia „Jaryk” (jedyne wydanie z 1918 r.), po czym w 1919 r. sprzedana wileńskiemu przedsiębiorcy, Szawelijowi Antokolskiemu.

Na początku wieku XX karańskich właścicieli miały dwie drukarnie na Krymie – S.B. Sinaniego w Symferopolu i pochodzącego z Trok D.O. Chorczenki w Sewastopolu. Ta ostatnia specjalizowała się w pocztówkach, w 1913 r. wydano w niej jednak jedną karańską publikację.

Pojedyncze tytuły – drukarnie: L. Nitsche, G. Ulricha, P.A. Źelaznego, A.M. Dychno, Centralnaja w Odessie; Ettingera, Lesztukowskaja parowaja skoropieczatnia P.O. Jablonskiego, W.S. Balaszewa i wspólników, Lurie i wspólników, Behrmana, P.I. Babkina w Petersburgu; Russkaja lito-tipografia w Moskwie; Jałowcewa, L. i N. Rozentala, A. Dworzeca, I.I. Pirożnikowa, wdowy i braci Romm w Wilnie; N.Z. Lemperta w Melitopolu; Icchaka Moszego Bakszta w Żytomierzu; Ha-techija w Charkowie.

Do tej ostatniej grupy zaliczają się również dwie warszawskie oficyny, spod prasy których wyszło po jednym tytule. Obie publikacje są autorstwa znanych postaci ówczesnego życia intelektualnego i duchowego Karaïmów w imperium rosyjskim, a jednocześnie stanowią produkty całkowicie różnych poglądów i wizji na rozwój społeczny i intelektualny społeczności karaïmskiej. Pierwsza z nich to

Torat ha-adam

Sefer Torat ha-Adam: rashe peraķim mi-ħokhmat ha-midot ha-‘iyunit yeha-ma ‘aśit hutsa ‘u bi-leshon ‘Ivrit ‘al pi “Yesodot Musar” le-chakham ha-tsarfati P. Zhanet ‘al yedei Eliahu Kazaz (mi-Bnei Miqra). Varshe. Ba-bajt ha-defus shel adon Aleksander Ginz Naje Zielna shtrasse No. 47. Shnat 5649 / Torat” Gaadam” ili načala ètiki izložil na evrejskom āzyke po Pol’Žane I. Kazas. Varšava. V” tipografii Aleksandra Ginsa. Novozel’naā No. 47. 1889.

Stanowi ona przekład *Éléments de morale*, dzieła francuskiego filozofa etyka Paula Janeta, opublikowanego w roku 1870. Pełny tytuł w tłumaczeniu na język polski brzmi: *Nauki ludzkości. Główne punkty wiedzy teoretycznej i praktycznej na podstawie «Zasad moralnych» francuskiego uczonego P. Janet, podane w języku hebrajskim przez Karaïma Eliahu Kazaza*. Książka wyszła spod prasy drukarni Aleksandra Ginsa (1821–1908), znanego warszawskiego drukarza pochodzenia żydowskiego, w roku 5649 (1889). Oficyna Ginsa posiadała czcionki łacińskie, greckie, staro-cerkiewno-słowiańskie oraz hebrajskie, publikowała dzieła w języku hebrajskim i jidysz. Wydawała głównie wydawnictwa popularne, książki dla dzieci i młodzieży, podręczniki szkolne, a także dzieła naukowe, ulotki rewolucyjne, wydawnictwa kościelne i kalendarze.

Autorem przekładu, czy raczej adaptacji dzieła francuskiego filozofa, jest Ilia Ilicz Kazas (1832–1912), urodzony w Ermeni Bazar (dziś Armiańsk) na północy Krymu karaïmski działacz oświatowy. Otrzymał wykształcenie religijne w prowadzonej przez Abrahama syna Josefa Szelomo Łuckiego (Aben Jaszara) szkole w Eupatorii, a następnie podjął pracę jako pomocnik sklepowy, co było typową drogą zawodową młodego Karaïma w owych czasach. Dzięki wsparciu wuja udało mu się jednak kształcić dalej – w Chersoniu uzyskał

maturę i wyjechał do Moskwy, gdzie jego ojciec trudnił się handlem owocami¹⁶. Wstąpił na uniwersytet i przez dwa lata studiował u Timofieja Granowskiego, historyka mediewisty, przedstawiciela rosyjskiego okcydentalizmu. Po śmierci profesora w 1855 r. przeniósł się do Petersburga i podjął studia na wydziale języków wschodnich – jego nauczycielem był semitolog hebraista, Daniel Chwolson. Studia ukończył w 1859 r., zdobywając tym samym jako pierwszy krymski Karaim formalne wykształcenie uniwersyteckie¹⁷. Po studiach osiadł w Odessie, gdzie w 1859 r. otworzył prywatną szkołę, w której obok religii i języka hebrajskiego nauczano także przedmiotów wykształcenia ogólnego – zakres nauczania odpowiadający programowi dwuklasowych szkół miejskich obejmował naukę arytmetyki, geografii, języka rosyjskiego (będącego językiem wykładowym w szkole), historii Rosji i kaligrafii.¹⁸

Odessa była jednym z centrów haskali, żydowskiego ruchu rozwijającego się w Europie od lat 80. XVIII w. pod wpływem idei oświeceniowych. Działacze haskali sprzeciwiali się dominacji ortodoksji i nauk talmudycznych, opowiadali się za unowocześnieniem życia i szkolnictwa, nauką języka nieżydowskiego otoczenia i posługiwaniem się nim, co miało umożliwić emancypację społeczności żydowskiej. Idee haskali w połączeniu z przyswojonym na studiach okcydentalizmem wywarły silny wpływ na Kazasa i jego wizję karaïmskiego szkolnictwa. I podobnie jak miało to miejsce w wypadku żydowskich maskilów, jego działalność wywoływała gwałtowne reakcje tradycjonalistów, wskutek czego po czterech latach został zmuszony swoją szkołę zamknąć. Przeniósł się do Symferopola, gdzie podjął pracę jako nauczyciel historii w miejscowym gimnazjum męskim. Jednocześnie włączył się w prace prowadzone przez ministerstwo oświaty nad reformą szkolnictwa nierosyjskich mniejszości (*inorodcew*), która została ostatecznie zatwierdzona rozporządzeniem cara Aleksandra II z 26 III 1870 r. Celem reformy było „zrusyfikowanie i połączenie z narodem rosyjskim”¹⁹ tych społeczności. Na Krymie utworzono karaïmskie i tatarskie szkoły, w których programach nauczania znalazły się rodzima religia i język, lecz główny nacisk kładziony był na przedmioty wykształcenia ogólnego i nauczanie języka rosyjskiego. Istotną sprawą było zapewnienie nauczycieli dla

16 B.S. Elâševič, *I.I. Kazas. Ego žizn', naučno-literaturnaâ, pedagogiceskaâ i obscestvennaâ deâtel'nost'*. *Biografičeskij očerck*, Evpatoriâ 1918, s. 3–6.

17 Tamże, s. 9–10.

18 D.A. Prokhorov, *I.I. Kazas – Organizator karaïmskich učebnyh zavedenii*, „Materiale po istorii i etnografii Tavrii”, seria 11, 2005, s. 509, [online] <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/170188> [dostęp 24.04.2024].

19 *Pravila o merach k obrazovaniiu naselâuših Rossiû inorodcev, vysočajše utverždënye 26 marta 1870 goda* [w:] „Mir islama” 1913, T. II, seria IV, s. 260–261, [za:] A.M. Memetov, I.A. Memetov, A.N. Sukhorukov, *Formirovanie narodnago obrazovanââ krymskich tatar posle pri-soedineniâ k Rossii*, „Naučnyj Vestnik Kryma” 2020, nr 6 (29), s. 19.

tych szkół. W 1872 r. otwarto czteroklasowe tatarskie seminarium nauczycielskie w Symferopolu i Kazas został inspektorem tej szkoły, skupiając się przede wszystkim na kwestiach metodologii nauczania. Jeszcze w 1870 r. wydał elementarz, a w 1873 r. praktyczny podręcznik do nauki języka rosyjskiego, zatwierdzone przez ministerstwo do użytku w szkołach²⁰.

Wydanie przekładu dzieła Janeta wiązało się z koronnym przedsięwzięciem Kazasa, a mianowicie organizacją uczelni dla kształcenia karaïmskich duchownych. Idea jej powstania narodziła się jeszcze w czasie administracyjnego wydzielenia karaizmu jako samodzielnego wyznania, przypieczętowanego utworzeniem Taurydzkiego Karaïmskiego Zarządu Duchownego w 1837 r., na którego czele stanął karaïmski hacham Simcha Babowicz. Wystąpił on z inicjatywą utworzenia jednej szkoły religijnej na 400 uczniów, zastępującej tradycyjnych karaïmski system szkolnictwa religijnego oparty na wielu niewielkich prywatnych szkołach prowadzonych indywidualnie przez duchownych i nauczycieli. Projektu, przewidującego włączenie do programu elementów świeckiej nauki i wspieranego przez uczonych przybyłych z zachodnich guberni (Josef Szelomo Łucki, jego syn Abraham Łucki, Mordechaj Sultański, Dawid Kokizow), nie udało się jednak wcielić w życie²¹.

Do tego pomysłu powrócono w połowie XIX w., gdy w 1852 r. w Kale nieopodal Bachczysaraju rozpoczęła działalność szkoła kierowana przez karaïmskiego działacza oświatowego S.A. Beima, podlegająca gubernialnemu wydziałowi oświaty. Niestety, z powodu braku finansowania przerwała działalność po pięciu latach²².

W latach 80. XIX w. taurydzki hacham Pampułow zaproponował, by do programu szkół, w których pobierali naukę karaïmscy uczniowie, wprowadzić fakultatywne lekcje religii i języka hebrajskiego. Pomysł ten nie zdał jednak egzaminu i dopiero nadanie tym zajęciom – z inicjatywy I.I. Kazasa – statusu obowiązkowych dało efekt. Było jednak jasne, że istnieje potrzeba utworzenia szkoły, w której karaïmska młodzież mogłaby zdobywać jednocześnie wiedzę religijną i wykształcenie ogólne. Podstawowe założenia projektu Kazas przedstawił w 1888 r. – program nauczania obejmował przedmioty ogólne (język rosyjski, geografia świata i Rosji, historia powszechna i historia Rosji, język niemiecki) na poziomie sześcioklasowego gimnazjum oraz arytmetykę, geometrię praktyczną, fizykę i kaligrafię w zakresie nauczania w szkołach miejskich.

---

20 D.A. Prokhorov, *I.I. Kazas – Inspektor simferopol'skoj tatarskoj učitel'skoj školy*, „Materialy po istorii i etnografii Tavrii” 2003, seria 10, s. 603, [online] https://maiet.cfuv.ru/wp-content/uploads/2021/07/32-МАИЭТ-2003–10_Прохоров.pdf [dostęp 24.04.2024].

21 D.A. Prokhorov, *I.I. Kazas – organizator...*, dz. cyt., s. 513–514.

22 Tamże, s. 514.

Przedmioty specjalizacyjne znalazły się w programie ostatniej klasy i obejmowały zasady religii karaimejskiej, etykę i egzegezę biblijną, w klasach niższych przewidziano naukę hebrajskiego i lekturę wybranych fragmentów Tanachu, odpowiednich do wieku uczniów. Kazas starał się maksymalnie zbliżyć poziom nauczania do poziomu ogólnoeuropejskiego. Projekt zyskał aprobatę większości gmin karaimejskich, uwagi dotyczyły większego nacisku na przedmioty mogące mieć zastosowanie praktyczne: wprowadzenie algebry i trygonometrii, rozszerzenie kursu fizyki i zamianę języka niemieckiego na francuski²³.

Aleksandryjska Wyższa Szkoła Religijna, w której Kazas jako inspektor sprawował pieczę nad procesem nauczania, działalność rozpoczęła dopiero w 1895 r., ale tłumaczenie dzieła Janeta, wydane wkrótce po ogłoszeniu projektu, już wtedy było przewidziane jako podręcznik do lekcji etyki. Kazas zadedykował je jednemu z głównych sponsorów uczelni, Samuelowi Aronowiczowi Kogenowi, kupcowi tytoniowemu z Kijowa²⁴. Niewykluczone, że również wydanie *Torat ha-Adam* zostało sfinansowane przez znanego z dobroczynnej działalności Kogena.

Powstaje pytanie, dlaczego Kazas zdecydował się wydać ten podręcznik w Warszawie. Czy powodem mogła być presja wywierana na żydowskich drukarzach przez ortodoksów, by nie drukowali książek autorów reprezentujących ruch żydowskiego oświecenia? Izaak Goldman, którego drukarnia w Warszawie w latach 70. XIX w. była jedną z największych, a dodatkowo prowadził też księgarnię, wydawał książki maskilów, lecz pod naciskiem ortodoksyjnych klientów musiał zrezygnować, gdyż ci grozili mu bojkotem²⁵. Trudno jednak sobie wyobrazić, by w Odessie, jednym z głównych ośrodków haskali, w końcu lat 80. XIX w. nie znalazł się drukarz skłonny wydać hebrajskie tłumaczenie francuskiego filozofa.

Bardziej prawdopodobnym wydaje się, że w wyborze miejsca wydania mogły odegrać rolę powiązania rodzinne. Od lat 70. XIX w. w Warszawie coraz liczniej osiedlali się karaimejscy kupcy tytoniowi, później przybywali tu także urzędnicy i studenci. Wywodzili się w większości z Krymu. Na łamach warszawskiej prasy nazwisko Kazas pojawia się w 1879 r., gdy niejaki Izulim

23 Tamże, s. 515–516.

24 P. Janet, *Torat ha-adam*, Warszawa 1889, s. [1]. Kazas opatrzył publikację mottem stanowiącym parafrazę fragmentu wersetu z Księgi Liczb (12,13): וְלֹא אֶפְרָא אֶת לֵא (Boże, proszę, uzdrow go!), być może nawiązującym do jakichś ówczesnych problemów zdrowotnych darczyńcy (Kogen w 1896 r. doznał udaru i zmarł w 1900).

25 N. Cohen, *Distributing Knowledge. Warsaw as a Center of Jewish Publishing, 1851–1914*, [w:] G. Dynner, F. Guesnet [red.], *Warsaw. The Jewish Metropolis. Essays in Honor of the 75th Birthday of Professor Antony Polonsky*, Leiden 2015, s. 184.

Kazas, kupiec z Taganrogu, zatrzymał się w Hotelu Paryskim²⁶. W 1885 r. niedoręczona depesza czeka na bliżej nieokreślonego Kazasa²⁷, a w 1886 r. pojawiają się reklamy trafiki Kazasa, oferującej wyroby znanych karaimskich producentów tytoniu i papierosów, Gabbaja z Moskwy i firmy „Ottoman” z Petersburga²⁸. Gdy karaimska diaspora rozrosła się na tyle, że zaistniała potrzeba urządzenia w Warszawie cmentarza, w gronie siedmiu warszawskich Karaimów, którzy w roku 1890 nabyli działkę na Woli, znalazł się Izaak I. Kazas²⁹, brat lub kuzyn pedagoga. Wydaje się więc całkiem prawdopodobne, że to za jego sprawą/pośrednictwem wybór padł na warszawską drukarnię, która nie była przedsiębiorstwem żydowskim (Gins przyjął chrzest w obrządku ewangelicko-reformowanym), ale drukowała w piśmie hebrajskim.

Współpraca z warszawską oficyną Ginsa nie doczekała się jednak dalszego ciągu i swoje późniejsze publikacje, również przewidziane jako podręczniki dla karaimskiej uczelni, Kazas wydał w innych oficynach: Mojżesza Murowanckiego w Eupatorii³⁰ oraz Towarzystwa Druku Rosji Południowej w Odessie, jednej z największych oficyn wydawniczych przedrewolucyjnej Rosji³¹.

Davar davur

Sefer Davar davur: maḥazi 27 sipurim mi-sipure bene ḵedem ha-mesuparim 'al peḥ venot 'ame ha-ḵedem be-artsot Turḵiya va-ḥatsi i' Krim ne'erḵhu ve-sidru le-to'elet oheve safa avar ha-tṣḥah ve-ha-ḵala. Me'et ad bene miḵra' Shemu 'el ben Shemaryah z "l Pigit. Varshe bidefus „Ha-Tsefirah”, Marianska 2. [5]664. / Sefer Davar davur, t.e. sobranie ustnyh rasskazov meḡdu vostočnymi narodami. Sobral S. Š. Pigit”, Varšava. V tipografii “Gacefiry”, Mariânskaâ, 2. 1904. 254+42+[4] s.

Druga karaimska publikacja wydana drukiem w Warszawie ukazała się w roku 1904. Jej tytuł w tłumaczeniu z języka hebrajskiego na polski brzmi *Księga słowa wypowiedzianego. Zbiór 27 opowieści wschodnich przekazywanych*

26 „Nowiny” 1879, nr 243 (22 sierpnia/3 września), s. 3. Izulim jest najprawdopodobniej błędnie zapisanym imieniem Szulim, zdrobnieniem od Salomon.

27 Adresowana na Marszałkowską 75, „Kurjer Warszawski” 1886, nr 174, s. 4.

28 Znaleźć je można m.in. w „Kurjerze Porannym” (nr 220, 29 lipca/10 sierpnia 1886, s. 8) i „Kurjerze Warszawskim” (nr 224, 3/15 sierpnia 1886, s. 9; nr 174 14/26 czerwca 1885, s. 4).

29 A. Dubiński, *Karaimi i ich cmentarz w Warszawie*, [w:] *Karaimi*, red. B. Machul-Telus, Warszawa 2012, s. 149.

30 Były to druga część podręcznika do języka hebrajskiego dla klas niższych *Le-regel ha-yeladim* (1896) oraz *Kivshono shel olam* (1899), stanowiące przekład/adaptację *La religion naturelle* Julesa Simona.

31 Ukazały się tu biografia Cyserona pióra Kazasa pt. *Tsitsero: tsiyur biografii* (1909), *Emet me-erets* (1908), publikacja będąca przekładem/adaptacją dzieła Fulcrana Vigoreux *La Bible et les découvertes modernes en Égypte et en Assyrie* (pierwsze wydanie: Paryż 1879), oraz zbiór poezji własnych i przekładów *Yeled sha'ashuim* (1910).

ustnie przez orientalne ludy na ziemiach Turcji i półwyspu Krym, opracowane i ułożone na pożytek miłośników dawnego języka nieskażonego i lekkiego. Autorem dzieła jest Samuel syn Szemarii Pigit (1849–1911), karaïmski duchowny, od roku 1882 do śmierci hazzan w Jekaterynosławiu (Dniepropietrowsk, Dnipro), wcześniej pełniący posługę w Karasubazarze i Symferopolu.

Publikacja wyszła spod prasy drukarni „Ha-Cefiry”, mieszczącej się wówczas, jak podano na stronie tytułowej, pod adresem Mariańska 2. „Ha-Cefira” była hebrajskojęzyczną gazetą żydowską wydawaną w Warszawie. Została założona przez pisarza, matematyka i wynalazcę, Chaima Zeliga Słonimskiego w 1862 r. jako tygodnik popularyzujący nauki przyrodnicze i matematyczne. Od 1886 r., gdy stanowisko redaktora naczelnego objął Nachum Sokołow, pisarz, dziennikarz i działacz polityczny, zaczęła wychodzić jako gazeta codzienna, niestroniąca od wiadomości politycznych i publicystyki, a jednocześnie poświęcająca wiele miejsca i uwagi literaturze hebrajskiej. Po Pierwszym Kongresie Syjonistycznym w 1897 r. gazeta przeszła z pozycji neutralnych na sprzyjające syjonizmowi i zaczęła się angażować na rzecz tego ruchu. Gdy na początku XX w. ukazujący się w Petersburgu „Ha-Melic” podupadł, „Ha-Cefira” zajęła jego miejsce, stając się najważniejszym dziennikiem hebrajskojęzycznym³².

Eljaszewicz w swoich szkicach biograficznych podaje, że Pigit korespondował z redakcjami żydowskich gazet „Ha-Melic” i „Ha-Cefira”, do których wysyłał swoje artykuły³³. O ile faktycznie w „Ha-Melicu” wydrukowano w 1879 r. jego dwa teksty³⁴, o tyle jedynym śladem po kontaktach z „Ha-Cefirą” jest *Davar davur*, jeśli nie liczyć ogłoszeń o dostępności w ofercie należącej do gazety księgarni wcześniejszej publikacji Pigita³⁵.

Publikacja składa się z kilku części. Pierwszą z nich (s. 14–210), która dała tytuł całości i została opatrzona mottem zaczerpniętym z Księgi Przysłów: „Słowo wypowiedziane we właściwym czasie jest jak złote jabłko na srebrnych czaszach” (Prz 25,11), stanowi wybór legend i baśni z folkloru Turcji i Krymu, w tym także z ludowej literatury karaïmskiej, zaadaptowanych przez Pigita i przełożonych z języka tureckiego i tatarskiego (karaïmskiego) na język hebrajski. Siedem z nich zostało zaczerpniętych z wydanej przez Radłowa

32 A. Holtzman, *Ha-Tsefirah*, [online] https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Tsefirah_Ha- [dostęp 24.04.2024].

33 B.S. Elâševiĉ, *Karaïmskij biografiĉeskij slovar' (ot końca VIII v. do 1960)*, Moskwa 1993, Materiały k serii „Narody i kul'tury” выпуск 14, kniga 2, s. 166.

34 B.D. Walfish, M. Kizilov, dz. cyt., s. 607.

35 Chodzi o *Igeret nidĥe Shemu'el*, Petersburg 1896. Wspomniane ogłoszenia ukazały się w co najmniej czterech numerach „Ha-Cefiry” z 1902 r.

*medżumy*³⁶, pozostałe zaś autor zasłyszał „z różnych ust w różnym czasie”³⁷. Druga część nosi tytuł *Imre no'am* ‘Miła mowa’, który autor zaczerpnął również z Księgi Przysłów, opatrując tę część mottem: „Miła mowa jest jak plaster miodu – słodczą dla duszy i lekiem dla kości” (Prz 16,24). Znalazły się tu przysłowia i sentencje karaïmskie, również pochodzące z *medżumy* Radłowa, przełożone na hebrajski i ułożone w porządku alfabetycznym.³⁸

W części trzeciej, zatytułowanej *Ve-davar be-ito* (I słowo we właściwym momencie) znalazły się utwory okolicznościowe w języku karaïmskim i hebrajskim³⁹, a także zapisy nutowe kilku pieśni ze słowami ułożonymi przez Pigita. Pojawia się tu jeszcze jeden „warszawski” wątek: autorem melodii jednej z pieśni jest, jak podano, Z. Servator, kantor w Warszawie⁴⁰.

Pigit, jako miłośnik języka hebrajskiego, którego znajomość stanowiła podstawę tradycyjnego wykształcenia religijnego, zdawał sobie sprawę z zagrożenia, jakie dla pozycji tego języka w społeczności karaïmskiej stanowił nowoczesny model edukacji wprowadzony przez Kazasa, kładący główny nacisk na nauczanie języka rosyjskiego. We wstępie do *Davur davur* pisał

Nowe pokolenie, które zajmuje miejsce naszych ojców, nie zna ani hebrajskiego, ani języka codziennego⁴¹. Uczą się tylko rosyjskiego. [...] Bez wątpienia w sercu tego pokolenia nie będzie już ducha judaizmu. Jest to ogromny krok ku asymilacji. W ciągu dwóch czy trzech

36 [V.V. Radlov], *Medzhuma*, Petersburg, 1888. *Medżumami* nazywane są rękopiśmienne zbiory różnego rodzaju utworów literatury ludowej, których spisywanie stało się popularne wśród młodzieży karaïmskiej na Krymie i w Rosji w drugiej połowie XIX w., zob. A. Sulimowicz, *Krymskokaraïmskie zbiory literatury ludowej w Polsce*, [w:] *Konserwacja Zapobiegawcza Środowiska 8. Dziedzictwo nasze czy obce*, red. K. Zdeb, K. Rabeiga, R. Solecki, Warszawa 2019, *Archaeologica Hereditas*, t. 16, s. 61–69. Rosyjski turkolog Radłow wydał zawartość jednej z *medżum* w alfabecie hebrajskim, a następnie już w transkrypcji włączył do VII tomu swojego monumentalnego dzieła *Obrazcy narodnoj literatury severnych türkskich plemen / Proben der Volksliteratur der nördlichen türkischen Stämme*, St. Petersburg 1896.

37 S. Pigit, *Davar...*, op.cit., s. 6. Poznański podaje, że 16 pochodzi z przekazów ustnych, zaś na pozostałe cztery składają się dwie zaczerpnięte z publikacji żydowskich i dwa przekłady z języka rosyjskiego, zob. S. Poznański, *Die karaïsche Literatur der letzten dreißig Jahre (1878–1908)*, ZfHB 1910, B. 14, H. 4, s. 116.

38 W rękopisie JSul.I.10 z kolekcji turkologa J. Sulimowicza znajduje się podobny zbiór sentencji w języku hebrajskim, noszący identyczny tytuł. Manuskrypt, sporządzony przez Hilela syna Berachy Gelelewicza z Mikołajewa, nie nosi – niestety – daty, wydaje się jednak dość prawdopodobne, że mógł powstać z inspiracji publikacją Pigita.

39 S. Poznański, *Die karaïsche Literatur der letzten dreißig Jahre (1878–1908)*, ZfHB 1909, B. 13, H. 4, s. 116.

40 S. Pigit, *Davar davur*, Warszawa 1904, s. [4]. Niestety, nie udało się ustalić tożsamości tej postaci.

41 Pigit, zwracając się do czytelnika przede wszystkim żydowskiego, używa wyrazu „żargon”. Jak wynika jednak z dalszego ciągu jego wypowiedzi, odnosi się on zarówno do jidysz, jak i karaïmskiego.

generacji, które przyjdą po nich, przestana znać swoje korzenie, nie będą wiedzieli, z wywodzą się z synów Izraela i wymieszają się z obcymi, przejdą do nich nie będą nawet wiedzieli, że przeszli. [...] Pod koniec dwudziestego stulecia według kalendarza chrześcijańskiego nie będzie już pomiędzy nami, obywatelami Cesarstwa Rosyjskiego, wieczna mu chwała, nikogo, kto będzie rozumiał język tatarski i turecki. [...] Nie obawiamy się, że język turecki i literatura w nim zostaną zapomniane przez naszych potomków. Lecz tym, co nas boli, jest to, że z tym pokoleniem utracimy znajomość języka świętego. Że studiowanie świętych ksiąg stanie się nam obce w tych czasach i w czasach, które nadejdą⁴².

Nie ulega wątpliwości, że celem, jaki przyświecał Pigitowi przy opracowaniu i przełożeniu na język hebrajski orientalnych ludowych opowieści, było dostarczenie czytelnikowi atrakcyjnych tekstów, które miały rozwijać i ugruntowywać znajomość „świętego języka” i pokazać, że może być on językiem życia codziennego. Stąd wybór oficyny znanej hebrajskojęzycznej gazety. Niewykluczone zresztą, że propozycja wyszła od samej „Ha-Cefiry”, poszukującej atrakcyjnych pozycji do swojej oferty księgarskiej. Znajdowało się w niej przecież, jak już było wspomniane, wcześniejsze dzieło Pigita, *Igeret nidhe Shemu’el*, zbiór różnego rodzaju utworów prozą i wierszem.

Podsumowanie

Wydane w Warszawie publikacje dzieli 15 lat. Obie są dziełami znanych postaci ówczesnego życia intelektualnego i duchowego Karaimów w imperium rosyjskim, stanowią jednak rezultat całkowicie różnych poglądów i wizji na rozwój społeczny i intelektualny społeczności karaimejskiej. Pierwsza stanowiła część edukacyjnego programu, który miał umożliwić młodemu pokoleniu Karaimów zdobycie wykształcenia nie tylko religijnego, ale także, a w zasadzie przede wszystkim – ogólnego, zapewnić im możliwość dalszego kształcenia, wyrównać ich szanse na rozwój intelektualny i zawodowy. Druga stanowi wyraz oporu wobec zmian – obaw, czy wyjście poza ścisły krąg tradycyjnego karaimejskiego nauczania, skoncentrowanego na studiowaniu Pisma w oryginale (jeden z artykułów wiary sformułowanych przez E. Basziaczego w XV w.) nie doprowadzi do utraty tożsamości, asymilacji i akulturacji, a w konsekwencji do odejścia od wiary przodków. Czas pokazał, że przewidywania i obawy jej autora, jekaterynosławskiego hazzana, po części się spełniły – Karaimi we wschodniej Europie stanowią dziś wspólnotę przede wszystkim etniczną, a znajomość wśród nich języka hebrajskiego praktycznie całkowicie zanikła.

---

42 Za: M. Machcińska, *Karaite Education in Crimea at the End of the 19th Century. An Unknown Resolution*, „Karaite Archives” 2 (2014), pp. 99–70. Przekład z języka angielskiego autorki.

Jednak żywot samej publikacji Pigita okazał się trwalszy niż podręcznika Kazasa, który stracił rację bytu po likwidacji szkolnictwa religijnego przez bolszewików. Wybór zawartych w *Davar davur* opowieści ukazał się w 1947 w Tel Awiwie jako *Mi-sipurei ha-ḳaraim* pod redakcją Abrahama M. Habermana, a w 1977 r. całość doczekała się reprintu, wydanego przez gminę karaïmską w Ramleh w Izraelu, złożoną z karaïmów pochodzenia egipskiego. Także do wydanej pod redakcją Dana Ben-Amosa w 2006 w Filadelfii antologii baśni i legend żydowskich *Folk Tales of the Jews* weszły opowieści utrwalone przez S. Pigita w wydanym w Warszawie zbiorze.

Bibliografia

- Sefer Torat ha-Adam: rashe peraḳim mi-ḥokhmat ha-midot ha-'iyunit yeha-ma'ašit hut-sa'u bi-lešon 'Ivrit 'al pi "Yesodot Musar" le-chakham ha-tsarfati P. Zhanet 'al yedei Eliahu Kazaz (mi-Bnei Miqra). Varshe. Ba-bajt ha-defus shel adon Aleksander Ginz Naje Zielna shtrasse No. 47. Shnat 5649 / Torat" Gaadam" ili načala ètiki izložil na evrejskom àzyke po Pol' Žane I. Kazas. Varšava. V" tipografii Aleksandra Ginsa. No-vozel'naà No. 47. 1889.*
- Sefer Davar davur: maḥazi 27 sipurim mi-sipure bene ḳedem ha-mesuparim 'al peh venot 'ame ha-ḳedem be-artsot Turḳiya va-ḥatsi i' Krim ne'erkhu ve-sidru le-to'elet oheve safa avar ha-tšah ve-ha-ḳala. Me'et ad bene miḳra' Shemu'el ben Shemaryah z"l Pigit. Varshe bidefus „Ha-Tsefirah", Marianska 2. [5]664. / Sefer Davar davur, t.e. sobranie ustnyh rasskazov meḏdu vostočnymi narodami. Sobral S. Š. Pigit", Varšava. V tipografii "Gacefiry", Mariânskaâ, 2. 1904.*
- Bendowska, M., Doktor, J., *Świat ukryty w księgach. Stare druki hebrajskie ze zbiorów Żydowskiego Instytutu Historycznego*, Warszawa 2011.
- Cohen, N., *Distributing Knowledge: Warsaw as a Center of Jewish Publishing, 1850–1914*, [w:] *Warsaw. The Jewish Metropolis. Essays in Honor of the 75th Birthday of Professor Antony Polonsky*, ed. G. Dynner, F. Guesnet, Leiden 2015, s. 180–206.
- Dubiński, A., *Karaimi i ich cmentarz w Warszawie*, [w:] *Karaimi*, pod red. B. Machul-Telus, Warszawa 2012, s. 145–179.
- Elâševič, B.S., *I.I. Kazas. Ego žizn', naučno-literaturnaâ, pedagogiceskaâ i obscestven-naâ deâtel'nost'.* *Biografičeskij očerok*, Evpatoriâ 1918.
- Elâševič, B.S. *Karaimskij biografičeskij slovar' (ot końca VIII v. do 1960)*, Materialy k serii „Narody i kul'tury" vypusk 14, kniga 2, Moskwa 1993.
- Fürst, J., *Geschichte der Karäerthums*, Leipzig 1869.
- Haberman, A.M. (ed.), *Mi-sipurei ha-ḳaraim*, Tel Aviv 1947.
- Holtzman, A., *Ha-Tsefirah*, [online] https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Tsefirah_Ha- [dostęp 24.04.2024].

- Jankowski, H., *Literatura krymskokaraïmska*, „Przegląd Orientalistyczny” 2011, z. 1–2, s. 50–68.
- Mann, J., *Texts and Studies in Jewish History and Literature*. Vol. II. *Ḳaraïtica*. New York 1972.
- Machcińska, M., *Karaite Education in Crimea at the End of the 19th Century. An Unknown Resolution*, „Karaite Archives” 2014, Vol. 2, s. 59–73.
- Memetov, A.M., Memetov, I.A., Sukhorukov, A.N., *Formirovanie narodnago obrazovaniâ krymskich tatar posle prisoedineniâ k Rossii*, „Naučnyj Vestnik Kryma” 2020, nr 6 (29), s. 1–19.
- Pigit, S.S., *Davar davur*, Ramleh 1977.
- Poznański, S., *Karäische Drucke und Druckereien*, „Zeitschrift für Hebräische Bibliographie” 1918, R. 21, z. 1–3, s. 32–48; z. 4–6, s. 63–68.
- Poznański, S., *Die karäische Literatur der letzten dreissig Jahre (1878–1908)*, „Zeitschrift für Hebräische Bibliographie” 1909, B. 13, H. 4, s. 110–118.
- Prokhorov, D.A., *I.I. Kazas – Inspektor simferopol'skoj tatarskoj učitel'skoj školy*, „Materiale po istorii i etnografii Tavrii” 2003, T. 10, s. 599–621, [online] https://maiet.cfuv.ru/wp-content/uploads/2021/07/32-MAИЭТ-2003-10_Pproxopov.pdf [dostęp 24.04.2024].
- Prokhorov, D.A., *I.I. Kazas – Organizator karaïmskich učebnyh zavedenii*, „Materiale po istorii i etnografii Tavrii” 2005, T. 11, s. 504–543, [online] <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/170188> [dostęp 22.04.2024].
- Radlov, V.V., *Obrazcy narodnoj literatury severnykh tûrkskich plemen / Proben der Volksliteratur der nördlichen türkischen Stämme*, St. Petersburg 1896.
- Sulimowicz A., *Krymskokaraïmskie zbiory literatury ludowej w Polsce*, [w:] *Konserwacja Zapobiegawcza Środowiska 8.: Dziedzictwo nasze czy obce*, red. K. Zdeb, K. Rabiega, R. Solecki, Warszawa 2019, *Archaeologica Hereditas*”, t. 16, s. 61–69.
- Sulimowicz, J., *Mistar i halicko-karaïmskie surała*, „Roczniki Biblioteczne” 1969, R. 12, z. 1–4, s. 37–49.
- Szapszał, S., *Słów kilka o książkach karaïmskich Czelebi i ich działalności oświatowej. Na 200-lecie ukazania się na Krymie pierwszej książki drukowanej*, „Myśl Karaïmska” 1936, T. 11, nr 11 (1935–1936), s. 11.
- Walfish B.D., *Karaite Press and Printing*, [w:] *Karaite Judaism. A Guide to its History and Literary Sources*, ed. M. Polliack, Leiden 2003, s. 924–959.
- Walfish, B.D., Kizilov M., *Bibliographia Karaïtica: An Annotated Bibliography of Karaïtes and Karaism*, Leiden 2011.